

Scheiling Péter

Die deutsche Kolonisation von Hartian/ Újhartyán und die innere Migration

Az újhartyáni német telepítés a belső migráció tükrében

A Grassalkovich család telepítési tevékenysége

Újhartyán nagyközség Pest megyében, 43 km-re a fővárostól, az M 5-ös autópálya Dabas-Pilis leágazásánál. A falu a középkorban is lakott volt, de a török hódoltság alatt teljesen elnéptelenedett. Újhartyán azon magyarországi települések közé tartozik, melyek a 18. században dunai sváb lakossággal népesültek be.

A németek tervszerű letelepítése, először főként Pest és Buda környékén, már 1686, Buda török uralom alóli felszabadulása után megindult. Magyarország első újkori német települései a következő években jöttek létre: Budajenő 1686, Pilisvörösvár 1692, Dunaharaszti 1694, Pilisborosjenő 1696, Budakeszi 1698, Üröm 1699.[1] A németek betelepítésének gondolata Kollonics Lipót Einrichtungswerk című művében fogalmazódott meg.[2] I. Lipót 1689-es királyi telepítési rendelete pedig összegezte azokat az elveket, melyek alapján a Magyarországra vándorlókkal szerződéseket kötöttek.[3]

Újhartyán betelepítése a Grassalkovich grófi család nevéhez fűződik. I. Antal (1693-1771) a Felvidéken, Nyitra megyében született, és jogot tanult. Politikai tevékenységéért III. Károly bárói, 1743-ban Mária Terézia pedig grófi címet adományozott neki.[4] 1730-ban szerezte meg Kakucs, Kerekegyház és Szent Dienes pusztákat. Uradalma Pest városa körül 135 000 katasztrális holdon terült el.[5] 1744-ben Gödöllőn építtette fel kastélyát barokk stílusban.

Grassalkovich a gödöllői uradalom falvai közül többet is német telepésekkel népesített be. Ezek közé tartozott Soroksár, Vecsés és Újhartyán, melyek különös virágzásnak indultak, és az uradalom legjobb módú falvai lettek.[6] Soroksár első telepesei a dunaharaszti plébánia anyakönyvei alapján már az 1710-es évek végén megjelentek. Az igazi betelepülési hullám azonban az 1730-as és 1740-es évekre esett. Grassalkovich Antal szerződést kötött a soroksári gazdával, Forster Jakabbal, amelyben megbízta őt a község újjátelepítésével. Soroksár hamarosan az uradalom legnagyobb települése lett.[7]

Újhartyánt 1765-ben telepítette be Grassalkovich Antal. Az első lakosok, akik nagyobb részben németek, kisebb részben magyarok és szlovákok voltak, ebben az évben jelentek meg a sári plébánia anyakönyveiben "ex Hartian" megjelöléssel. I. Grassalkovich Antal halála után özvegye, Klobusicky Teréz fejezte be a telepítést. A falu 1772-től szerepel a feudális összeírásokban. Az újhartyáni templomot 1776-ban építették, és egy évvel később Szent Borbála tiszteletére szentelték fel. 1780-ban a jobbágytelkek száma alapján a község az uradalomban már az ötödik legnagyobb település volt.[8] II. Grassalkovich Antal (1734-1794) idejére esik Vecsés és Örkény németekkel való benépesítése.[9] III. Grassalkovich Antal (1771-1841) pazarló életmódot folytatott, és eladósodott. Az ő halála után a gödöllői uradalom felbomlott.[10]

A másodlagos települések kérdése

A magyarországi németséggel foglalkozó szakirodalmat régóta foglalkoztatja a kérdés, hogy egy-egy település lakossága Németország mely részéből, mely konkrét helységeiből érkezett. Schmidt Henrik nyelvész a magyarországi német nyelvjárásokról írt tanulmányában a következőt mondja: "Ki ne szeretné tudni, honnan érkezett családja? Hol van az a ház és tájék, ahol egykoron ősei éltek, alkottak, és dolgoztak, a nagyhatalmú természet szépségeinek és adományainak örvendtek, illetve szeszélyeit szomorú szívvel viselték?...Ahogy a szülők iránti szeretet, és a talán már rég elhunyt édesanyára való emlékezés minden jó gyermek szívében örökké él, ugyanígy jelen van

minden emberben a vágy, hogy megtudja, hol ringott ősei bölcsője." [11] A legtöbb esetben Dél-Németország, Fekete-erdő és Svábföld szerepelnek válaszként. A valóságban viszont a Magyarországra érkezett németiség nem volt egységes. Nemcsak svábok, hanem bajorok, osztrákok, frankok, elzásziak és lotaringiaiak is voltak közöttük. [12]

Újhartyán történetét Kőkényesi Imre 1980-ban egy monográfiában már feldolgozta. [13] Az újhartyániak eredetét illetően a következőképpen ír: "...a 30- 40 bátor család 1764. tavaszán Grassalkovich hirdetményére, valamint ágensei ígéretésére hajóra szállt valahol Németországban és Soroksáron kötött ki, hogy még ebben az évben hozzálasson Hartyán pusztá feltöréséhez kb. ugyanennyi magyar és feleannyi szlovák sorstársával együtt." [14]

Az újhartyáni telepések nevei közül azonban sok megtalálható a pest környéki német falvak 18. századi összeírásaiban. Az alábbi dolgozat feltevése szerint ez arra enged következtetni, hogy a községet benépesítő németek nem közvetlenül Németországból érkeztek, hanem a környező falvakból. Szakirodalmi elnevezéssel élve Újhartyán úgynevezett "leánytelepülés" vagy "másodlagos település". Népeességét olyan magyarországi helységekből nyerte, ahol már korábban megtelepedett a németiség. A feltevés történeti háttere az a tény, miszerint a 18. század utolsó harmadában már igen ritkák voltak azok a magánföldesúri telepítések, amelyek közvetlenül Németországból hoztak telepéseket. [15] Ennek az egyik oka az volt, hogy a külföldi telepések behozatala igen költségessé vált. A kamara 1768-ban már a kincstári birtokra is a belföldiek telepítését ajánlotta, mert az olcsóbb volt. [16] (Ennek ellenére állami telepítések révén még számos falu Németországból nyerte lakosságát, mint pl. Dunakömlőd és Németkér az 1780-as években.) [17] A másik ok pedig az volt, hogy a németországi földesuraktól kérvényezni kellett alattvalóik elengedését, azok viszont sok esetben kivándorlási tilalmat rendeltek el, mint 1756-ban Donaueschingen kormányzója [18], 1764-ben Nassau-Saarbrücken fejedelme [19] vagy 1766-ban a trieri választófejedelem [20]. Tehát igen nehéz volt a korszakban telepéseket szerezni.

Pest környékén számos másodlagos német település létezik, melyek mind a 18. század második felében, illetve a 19. század elején jöttek létre. Ezek sorában Újhartyán volt az első (1764). Közéjük tartozik még a már korábban említett Örkény (1783) és Vecsés (1786). Ceglédbercelt, mint állami tulajdont II. József 1785/87-ben Hannoverből származó evangélikus németekkel telepítette be. A falu lakossága azonban egy kolerajárvány következtében kihalt. 1791-ben érkeztek új, immáron katolikus német telepesei, mégpedig Pest megye különböző falvaiból. [21] Fegyverneket még később, az 1830-as években telepítették be a Szapáriak, szintén a környékről. [22]

Az újhartyáni németek eredete

A dolgozat célja, hogy felkutassa a község alapítóit, odaérkezésük időpontját behatárolja. Ott, ahol ez lehetséges, meg kívánja mutatni, hogy mely szomszédos német községekből érkeztek, ami által a település másodlagos volta is igazolást nyer. Mindezzel összefüggésben megvilágításba kerül a Pest környéki német falvak közti belső migráció mérete a 18. század utolsó harmadában. A dolgozat az első fél évszázad népeességét vizsgálta meg, akik 1764 és 1813 között éltek a községben. Ennek oka, hogy Újhartyán benépesülése 1764 után igen hosszú időn keresztül ment végbe. Az ide érkezők közül igen sokan néhány évnyi itt tartózkodás után továbbvándoroltak, helyükre pedig újabb telepések érkeztek. Számos olyan család van, amelyik csak a község második, harmadik vagy negyedik évtizedében költözött Újhartyánba.

Az újhartyáni telepésekre vonatkozóan az első név szerinti összeírás 1828-ból, a betelepülés utáni 65. évből való. A korábbi időszak egyetlen forrását az anyakönyvek jelentik. Általuk név szerint megismerhetők az itt élők. A matrikuláknak ilyen módon rendkívüli jelentősége van a kontinuitás megteremtésében. A dolgozat csak azokkal a német vezetéknevű lakosokkal foglalkozik, akik az anyakönyvekben szerepelnek. Újhartyánnak 1779-től van önálló anyakönyvezése, a korábbi időszak a sári plébánia anyakönyveiben

találhatóak.

A lakosok családonként kerültek rendszerezésre, és ábécérendben követik egymást. A fél évszázad minden családja, akinek gyermeke született Újhartyánban, szerepel az összeállításban. A betelepülők két csoportba oszthatóak. Az egyik esetben a férj és a feleség valamelyik másik községben kötött házasságot, és onnan költöztek át Újhartyánba. Ilyenkor egyszerű a származásukat és az átköltözés időpontját meghatározni. Máskor a házasságkötés Újhartyánban volt. Ebben az esetben a matrikulában feltüntetett életkor révén lehet a felek származását felkutatni. Az anyakönyv az életkor mellett néhány esetben a származási helyet külön feltünteti. Ezt mindig közli a dolgozat. A források sokszor eltérő helyesírást alkalmaznak a családok neveinél. Ennek oka az, hogy a neveket hallás után írta be a plébános. A dolgozat a nevek német helyesírásához próbált igazodni.

Mint az alábbi adatokból majd kitűnik, a község népessége elsősorban Dunaharaszti, Soroksárról és Taksonyból való.[23] Néhány család a Csepel-szigetről, Szigetszentmártonból költözött át. A házasság révén Újhartyánba került lakosok szintén ezekből a helységekből, illetve a szomszédos Kakucsról, Inárcsról és Hernádról valók. Egyesek Ceglédbercelről házasodtak át. Jelentős számban vannak olyanok, akiknek származása nem ismert, de neveik alapján ők is a környező falvakból jöhettek. Természetesen lehet közöttük olyan is, aki közvetlenül Németországból érkezett. Mindez azonban nem változtat azon a tényen, hogy Újhartyán másodlagos alapítású község. Az elköltözések aránya meglehetősen nagy volt. Sokan települtek át a később alapított Ceglédbercelre. Vecsésre az 1790-es években költözött át néhány család. Örökényben az 1780-as években telepedett le sok újhartyáni. Mások visszatértek szülőfalujukba. Mindez a belső vándorlás nagy méretét jelzi.

A felhasznált források

Albertirsa, Ceglédbercel, Dunaharaszti, Ecser, Örökény, Ráckeve, Sári, Soroksár, Szigetújfalu, Taksony, Újhartyán, Vecsés községek római katolikus keresztelési, házassági és halálozási anyakönyvei a 18. és 19. századból

A felhasznált irodalom

Bonomi, Eugen. Die Ansiedlungszeit des Ofner Berglandes. München, 1940.
 Eisenbrunner, Anton. Ceglédbercel, in: Unsere Post, Jg. 15., Nr.24., (20. Nov. 1960) 10.old.
 Hóman Bálint- Szekfű Gyula. Magyar történet, IV. köt. Budapest, 1935.
 Gorzó János. Vecsés nagyközség története. Monor, 1938.
 Hutterer, Claus Jürgen: Aufsätze zur deutschen Dialektologie. Budapest, 1991.
 Schäffer, Michael- Weidinger, Michael. Soroksár. Egy Budapest környéki német nagyközség honismeret könyve. H. n., 1995.
 Schilling, Rogerius. Dunakömlőd és Németkér telepítés-, népiség- és nyelvtörténete. Budapest, 1933.
 Schilling, Rogerius. Privatsiedlungen unter Josef II., in: Német Philologiai Dolgozatok (1933).
 Schleich Lajos. A fegyverneki svábokról. Debrecen, 1934.
 Schmidt, Heinrich. Die deutschen Mundarten Rumpfungarns. Budapest, 1928.
 Wellmann Imre. A gödöllői Grassalkovich-Uradalom gazdálkodása. Különös tekintettel az 1770-1815. esztendőkre. Budapest, 1933.
 Tafferer, Anton. Quellenbuch zur donauschwäbischen Geschichte. I-IV. köt. München, 1974. Stuttgart 1977, 1978, 1982.

[1] Bonomi, Eugen: Die Ansiedlungszeit des Ofner Berglandes, (München, 1940) 5. sk. old.

[2] Hóman Bálint- Szekfű Gyula: Magyar történet, IV. köt., (Budapest, 1935) 243. sk. old.

[3] Gorzó János: Vecsés nagyközség története, (Monor, 1938) 34. old.

[4] Wellmann Imre: A gödöllői Grassalkovich-Uradalom gazdálkodása. Különös tekintettel az 1770-1815. esztendőkre, (Budapest, 1933) 12. old.

[5] Schäffer, Michael- Weidinger, Michael: Soroksár. Egy Budapest környéki német nagyközség honismereti könyve, (h.n., 1995) 20. old.

[6] Wellmann: op. cit., 47. old.

- [7] Schäffer- Weidinger: op.cit., 24. sk. old.
- [8] Wellmann: op. cit., 41-44. old.
- [9] Gorzó: op. cit., 34. sk. old.
- [10] Schaffer- Weidinger: op. cit., 20-21. old.
- [11] Schmidt, Heinrich: Die deutschen Mundarten Rumpfungarns, (Budapest, 1928) 7-8. old.
- [12] Hutterer, Claus Jürgen: Aufsätze zur deutschen Dialektologie, (Budapest, 1991) 272. old.
- [13] Kökényesi Imre: Újhartyán, (Újhartyán, 1980).
- [14] Kökényesi: op. cit., 45. old.
- [15] Schilling, Rogerius: Privatsiedlungen unter Josef II., in: Német Philologiai Dolgozatok (1933) 155-170. old.
- [16] Gorzó: op. cit., 38. old.
- [17] Schilling, Rogerius: Dunakömlöd és Németkér telepítés-, népiség- és nyelvtörténete, (Budapest, 1933) 13. old.
- [18] Tafferner, Anton: Quellenbuch zur donauschwäbischen Geschichte, II. köt., (Stuttgart, 1977) 291. old.
- [19] Tafferner, Anton: Quellenbuch zur donauschwäbischen Geschichte, I. köt., (München, 1974) 223. old.
- [20] Tafferner, Anton: Quellenbuch zur donauschwäbischen Geschichte, IV. köt., (Stuttgart, 1982) 272. old.
- [21] Eisenbrunner, Anton: Ceglédbercel, in: Unsere Post, Jg. 15., Nr. 24., (20. Nov. 1960) 10. old.
- [22] Schleich Lajos: A fegyverneki svábokról, (Debrecen, 1934) 5. sk. old.
- [23] Duharasztiha még az 1690-es években települtek németek. Taksonyt, a klarissza apácák egykori birtokát 1711-től lakják németek.

Forrás/Quelle: www.ujhartyan.hu (8/2002)